

UOT 372.3/4

Səidə Maarif qızı Əliyeva
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
Bakı Qızlar Universitetinin baş müəllimi
ORCID 0000-0002-6570-4039

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDƏLƏRİ İLƏ APARILAN LÜĞƏT ÜZRƏ İŞLƏRİN MƏZMUNU VƏ MƏNBƏLƏRİ

Саида Маариф гызы Алиева
докторант по программе доктора философии
Института Образования Азербайджанской Республики
старший преподаватель Бакинского Университета для Девушек

СОДЕРЖАНИЕ И ИСТОЧНИКИ СЛОВАРНОЙ РАБОТЫ, ПРОВОДИМОЙ С УЧЕНИКАМИ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Saida Maarif Aliyeva
doctoral student in the PhD program at the
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
senior lecturer at the Baku University for Girls

CONTENT AND SOURCES OF WORK ON VOCABULARY WITH PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Xülasə. Məqalədə dərş prosesində lüğət üzrə işlərin məzmunu və mənbələrindən bəhs edilir. Belə ki, dərşlik və dərş vəsaitləri, sinifdən xaric oxu materialları, məktəb və ailədəki nitq mühiti, televiziya və radio verilişləri, teatr və kino tamaşalarının bu istiqamətdəki fəaliyyəti təhlilə cəlb olunur.

Açar sözlər: dərş, lüğət, məzmun, mənbə, söz, şagird

Резюме. В статье рассматриваются содержание и источники словарной работы в учебном процессе. Так, к анализу привлекаются учебники и учебные пособия, материалы для внеклассного чтения, школьная и семейная речевая среда, теле- и радиопередачи, театральные постановки и киноспектакли данного направления.

Ключевые слова: урок, словарь, содержание, источник, слово, ученик

Summary. The article discusses the content and sources of dictionary work in the teaching process. Thus, textbooks and teaching aids, extracurricular reading materials, school and family speech environment, television and radio programs, theater and film performances in this direction are involved in the analysis.

Key words: lesson, dictionary, content, source, word, student

Şagirdlərin nitq vərdişlərinə yiyələnməsi işinin əsasını onun lüğət ehtiyatına yüksək səviyyədə sahib olması təşkil edir. Öz ana dilində lazımi nitqə yiyələnməsi üçün öyrənlərin minimum lüğət ehtiyatı olmalıdır.

Böyük pedaqoq və metodistlər şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək işinə həmişə əhəmiyyət vermişlər. Onlar belə hesab etmişlər ki, şagirdlərin lüğət ehtiyatını genişləndirmədən

və həmin sözlərin mənasını qrammatika dərşləri ilə əlaqələndirmədən dili mənimsətmək olmaz.

Lüğət üzrə işin əsasını uşağın dil açdığı dövrdən onun nitqinə sözlərin daxil olması təşkil edir. Əlbəttə ki, bu sözlərin düzgün formada ifadə olunması mühüm məsələdir. Çünki uşaq lüğət ehtiyatında olan sözləri mərhələlərlə qazanır: əvvəlcə ailə, daha sonra bağça və məktəb bu sıraya aiddir. Ailə dönəmində eşitdiyi sözlər

onun bu sahədə işinin ilkin təməlini qoyur. Bağçada qazandığı biliklər bu baxımdan yeniliklərin olması ilə seçilir. Məktəb dönəmində isə onun lüğət ehtiyatı həqiqətən zənginləşmiş olur.

“Lüğət üzrə iş zamanı müxtəlif metod və priyomlardan istifadə olunmalıdır. Məsələn, lüğət üzrə işdə əsas məsələ sözün mənasını izah etmək və şagirdin lüğət fondunu zənginləşdirməkdir. Azərbaycanlı dərslərində söz yaradıcılığı üzrə aparılan praktik işlər üçün sözdüzəldici şəkildələrin praktik imkanlarını müəyyənləşdirməklə başlamaq lazımdır. Məsələn, üzümçü, üzgüçü, məktəbli, suçu və s. bu kimi düzəltmə sözlərdə söz kökünün ifadə etdiyi mənalara şagirdlərə tanışdır. Bu zaman şagirdlərə aşağıdakı tipli çalışmalar vermək onların idraki fəallığını artırır:

Çalışma 1. Uyğun gələn sözlərdən istifadə etməklə mətni zənginləşdirin.

Çalışma 2. Aşağıdakı sözlərdən sifət düzəldib cümlədə işlədin. Səliqə, sevinc, fərəh, nəzakət, şücaət və s.

Çalışma 3. Verilmiş sözlərdən birləşmələr düzəldib yazın [1].

Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə kömək edən bir sıra mənbələr vardır ki, müəllim bu mənbələri əvvəlcədən bilməli və onlara xüsusi diqqət yetirməlidir. Həmin mənbələrdən bəzilərinin üzərində dayanmağı məqsədə uyğun hesab edirik.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə kömək etmək baxımından imkanı olan mənbələr, əsasən, sinifdən xaricə oxu materiallarından, dərslik və dərs vəsaitlərindən, məktəb və ailədəki nitq mühitindən, televiziya və radio verilişlərindən, teatr və kino tamaşalarından ibarətdir.

Sinifdən xaricə oxunun bu işdə əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, burada əsas məqsəd I-IV sinif şagirdlərinin oxu və yazı vərdişlərinin təkmilləşdirilməsini təmin etməkdir. Eyni zamanda təbiət və ictimai həyat haqqında onların dərsliklərdən aldıkları bilikləri genişləndirmək, təfəkkürünü bədii obrazlarla zənginləşdirmək, nitqini, fantaziyasını inkişaf etdirmək, Vətənə, xalqa, ana dilinə, elmə qarşı məhəbbət hissləri tərbiyə etmək, humanist hisslər aşılamaq, onlarda kitabla müstəqil işləmək və ona böyük həvəs yaratmaqdır.

Dərs vəsaitləri mənbə baxımından xüsusilə seçilir. Belə ki, şagirdin dərsliklərdən əlavə oxuduğu kitablar da lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində xüsusilə seçilir. Çünki kitab oxusu

zamanı yeni sözlərin lüğət fonduna daxil olması və yadda saxlanması prosesi baş verir.

Gələcəyimiz olan uşaqların təlim və tərbiyəsində əsas bilik mənbəyi olan dərsliklər, demək olar ki, bütün dövrlərdə təhsil sisteminin inkişafı üçün həyati əhəmiyyət daşıyıbdır. Ölkəmizdə dərslik siyasəti dünya təcrübəsinə əsaslanaraq təkmilləşdirilmiş və müasirləşdirilmişdir. Şagirdlərin lüğət ehtiyatlarının artırılması, öyrəndikləri yeni sözlərin mənalarnın açılması, aktiv lüğət ehtiyatına gətirilməsi, yeni fikir və mülahizələrin yaradılması üçün nəzərdə tutulan çalışmalar Azərbaycan dilinin məzmun xətti və təlim nəticələrinin formalaşdırılmasına xidmət edir.

Bütün iş prosesində şagird özünə tanış olmayan yeni sözləri eşidir, onların mənasını anlamağa çalışır, sözlərin yeni ünsiyyət şəraitində kəsb etdiyi yeni məna çalarlarını praktik olaraq dərk etməli olur.

Şagird dərsləri oxuyarkən, elmi materialı dərk etməyə, onun məzmununu mənimsəməyə çalışır. Əgər bu prosesdə hər hansı söz mənacə dərk edilirsə, şagird həmin sözün mənasını öyrənməyə müstəqil surətdə istiqamətlənmiş olur.

Bu mənbələr üzrə işlər həm şüurlu, həm də qeyri-ixtiyari şəkildə gedə bilər. Əlbəttə, birinci hal lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək işi üçün daha faydalı və səmərəlidir.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi mənbələrindən biri onların yoldaşlarının – şagird kollektivinin nitqidir. I-II sinif şagirdləri günün 4-5 saatını şagird kollektivində keçirirlər. Onlar dərsdə, tənəffüsdə, oyun zamanı bir-birini eşidir, sual verir, ünsiyyətdə olurlar. Bu prosesdə onlar yoldaşlarını yamsılayır, eşitdikləri yeni söz və ifadələri öz nitqlərində işlədirlər. Yoldaşları ilə birgə fəaliyyətdə şagirdlərin lüğəti daha sürətlə zənginləşir. Lakin bu proses qeyri-bərabər gedir. I-II siniflərdə şagirdlər qrammatik kateqoriyalarla yenicə tanış olduqlarından həmin kateqoriyaların xarakterindən asılı olaraq, onların lüğət mənimsəmələri əsaslı dərəcədə deyildir. Bu dövrdə uşaqlar mürəkkəb nitq ifadələrini ayırmaq üçün dərinə getmirlər. Lakin təcrübə göstərir ki, şagirdlərin qarşısında müəyyən məqsəd qoyulduqda onlarda nitqə, dilə maraq meydana çıxır. O zaman uşaqlar həssas, tələbkər, tənqidçi, nitq incəliklərinə fikir verən olmağa çalışırlar.

Ünsiyyət də lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün əsas mənbələrdən biridir. Ünsiyyət zamanı hər bir ünsiyyət iştirakçısı mü sahibinin söz bazasından öz lüğət ehtiyatına yeni sözlər əlavə etmiş olur. Əgər öz ana dilimizə aid lüğət ehtiyatınızı artırmaq istəyirsinizsə, o zaman dostlarımız, tanışlarımız və ən əsası müəllimlərimiz ilə daha çox ünsiyyətdə olmağa çalışmaq lazımdır.

Müxtəlif dərslərdə lüğət üzrə iş aparmaq zəruridir. Belə ki, I sinfə gələn şagirdlər doğma dili tamamilə başqa şəkildə öyrənirlər. Savad təlimi dövründə uşağın nitq inkişafının səviyyəsi, onun məntiqi təfəkkürünün inkişafı mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla, qiraət və yazı vərdişlərinin yaranması üçün həlledici amil hesab edilir.

Lüğətin genişlənməsində və dəqiqləşməsində mühüm rol oynayan köməkçi mənbələrdən biri də televiziya və radiodur. Bu günkü 4-5 yaşlı uşaqlar, demək olar ki, ekran qarşısında olurlar. Onlar ekranda yeni gördükləri əşyaların adlarını öz istədikləri, öz maraqları dairəsində öyrənirlər. Onlar rast gəldikləri əşya və hadisələrin mənalarnı öyrənməyə can atır və bu məsələlərdə valideynlərin köməyindən istifadə etməyə çalışırlar.

“Ekrandan səslənən şifahi nitqin bir çox özəllikləri vardır və bununla bağlı yaranan tələblər televiziya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, bu dilin normativ və kütləvi olması terminlərdən istifadəni məhdudlaşdırır, jarqonları kənara qoyur, cümlələrin xüsusi quruluşunu, görüntü ilə uzlaşmanı, sözlərin düzgün tələffüzünü, aparıcıların zəngin söz ehtiyatına yiyələnməsini tələb edir. Televiziya nitq həm də bir növ psixoloji təsir vasitəsidir. Ona görə də bu nitqə, onun elementlərinə xüsusi tələblə yanaşmaq lazım gəlir. Həmin tələblər gözlənilməyəndə ekran nitqində ciddi nöqsanlar ortaya çıxır” [2].

Müəllim məktəblilərin bu sahədəki işlərini də nəzarətdən kənarda qoymamalıdır. Müəllim öz uşaqlarının xatirinə belə olsa, televiziya uşaq verilişlərini izləməli, bu işlə əlaqədar olaraq sinifdə müzakirələr açılmasına çalışmalıdır.

Məlum olduğu kimi, mobil telefonlar gündəlik həyatımızda ən çox işlətdiyimiz texnoloji alətlərdən birinə çevrilibdir. Bunu da unutmayaq ki, həddindən artıq “dəyər” verdiyimiz bu texnoloji alətlərin nə qədər xeyirli tərəfi varsa da, bir o qədər də ciddi və təhlükəli tərəfləri var.

İnsanların gündəlik olaraq telefondan həddən artıq istifadəsini nəzərə alsaq, onun müsbət zəmin yaratması, işimizi asanlaşdırması ilə yanaşı, sağlamlıq baxımından bəzi çətinliklər törətdiyini də unutmamaq olmur. Uşaqların nitq inkişafı baxımından bir məqamı qeyd etmək istərdim ki, telefona həddən artıq aludə ünsiyyət, fikirlərini ifadə etməkdə bəzən problemlər də vardır.

Lüğət üzrə işlər hər bir dərstdə xüsusi diqqətlə həyata keçirilməlidir. Məsələn, Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin lüğəti terminlər hesabına zənginləşməklə bərabər, tapşırıqlardakı sözlərin mənalarnı üzrə iş də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Müəllim bədii və elmi-kütləvi mətnlərdən bütün sözlərin mənasının şagirdlər tərəfindən anlaşılmasına diqqət yetirməlidir. Sözlərin mənalarnın izahı zamanı sözə müvafiq izah formaları seçilməlidir. Müəllim öz təcrübəsində özünü daimi göstərən bütün izah yollarından yerində və məqamında istifadə etməyi bacarmalıdır.

Bütün ibtidai sinif şagirdlərində aşağıdakı hadisəni istər I, istərsə də IV sinif şagirdləri arasında müşahidə etmək olar. Belə ki, mətndəki bəzi sözlər şagirdlərə tanış olmadığından və ya fəal lüğətdə möhkəmlənmədiyindən onlar həmin sözləri ya işlətmir, ya da başqa sözlərlə əvəz edirlər. Məsələn, bir çox şagirdlər çox genişdir əvəzinə böyükdür, məktəblilər əvəzinə uşaqlar, ilk bahar əvəzinə yaz və s. sözlərini işlədirlər.

Hər bir sözdə konkret məna olur. Ona görə də uşaq hər bir sözü onun konkret məzmunu ilə bağlamağı öyrənməlidir.

Nitqin dəqiqliyi fikrin dəqiq və düzgün ifadə olunmasını təmin edir. Hər hansı əşya və hadisə haqqında düzgün mühakimə və mülahizə yürütmək üçün fikir dəqiq olmalıdır. Nitqin dəqiqliyini inkişaf etdirməyin əsasını şagirdlərin fəal lüğətdə söz ehtiyatının çoxluğu, bu sözlərin mənasının başa düşülməsi və fikri ifadə etmək üçün dəqiq dil vasitələri seçə bilmək bacarığı təşkil edir.

Adətən, müəllimlər mənası şagirdlərə məlum olmayan və ya az məlum olan sözləri izah etməklə kifayətlənir, məzmunun şüurlu mənimsənilməsi üzrə işi bununla məhdudlaşdırır, əsərin obrazlı şəkildə qavranılması qayğısına qalmırlar.

Yeni mövzunun tədrisi zamanı mətndə olan yeni sözlərin izahı ilə işi bitmiş hesab etmək olmur. Bunun üçün izah ediləcək sözü ge-

niş mənada həmin sözün omonimi, sinonimi və antonimi ilə əlaqələndirməklə başa salmaq daha düzgün olar.

Beləliklə, müəllim sözə həssas münasibət yaratmalı və özü də o mövqedən yanaşmalıdır. Şagirdlər bədii mətnlərin içərisində olan bütün sözlərin həqiqi və məcazi mənalarını anlamalıdır ki, onlardan öz nitqlərində istifadə etməkdə çətinlik çəkməsinlər.

Problemin aktuallığı. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim prosesində özlərini ifadə etmələrində, təlimə cəlb olunmalarında, dünyagörüşlərinin formalaşmasında habelə şagirdyönlü təlim prosesinin fəal iştirakçıları olmalarında zəngin lüğət ehtiyatlarına sa-

hib olmaları başlıca şərtlərdən biridir. Müasir dövr bacarıqları və bu bacarıqları öz səlis nitqləri ilə ictimailəşdirən şagirdlər yetişdirmək müasir təhsilimizin əsas məqsədidir.

Problemin elmi yeniliyi. Şagirdlərin lüğət ehtiyatlarının müxtəlif üsul və vasitələrlə zənginləşdirilməsi və bunu aktiv lüğət bazasına gətirilməsi üçün fənlərustü integrativ yanaşmalardan istifadə olunmuş, habelə kiçikyaşlıların lüğət ehtiyatlarının inkişafına mane olan problemlərə toxunulmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən fikirlər ali və ümumtəhsil məktəblərində pedaqoji prosesin təşkilində müəllimlər və digər təhsil prosesinin iştirakçıları üçün aktualdır

Ədəbiyyat:

1. <http://genderi.org/oxu-derslerinde-luget-uzre-isin-teskili-yollari>.
2. <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/telekanallarda-edebi-dilin-bezi-problemleri-haqqinda-1619209745>
3. Kərimov Y.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. / Y.Ş. Kərimov. – Bakı, 2009. – 319 s.
4. Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. / A.N. Rəhimov. – Bakı, 2015. – 408 s.

E-mail: saida.edupimary@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. B.O. İbadova,*
ped.ü.fəls.dok. E.F. Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 27.11.2023